

Ermeni ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Kudüs Ermenileri*

Fathi Sâlim HAMÎDÎ**
Çev. Oğuzhan ÇAKIR***

Öz

Ermeniler, Hristiyanlık dinini benimsemedeki öncelikleri ve kültür tarihi bakımından köklü halklar arasında sayılmaktadırlar. Kudüs şehri, Hristiyanlık dinini benimsemeleri neticesinde onların ilgi odağı ve kutsal din merkezi haline dönüşmüş, ilk grup M. 325 yılı civarında Doğu Kilisesi'nde (كنيسة المهدي) hac yapmak ve ziyaret etmek amacıyla bu şehre gitmiştir. Bu şehrin kutsal yerlerine ve krallarına saygı duymalarının yanı sıra, mevcut tarihî rivayetler işaret etmektedir ki Ermeniler Hristiyanlığı kabullerinden önce ve sonra Ermenistan'dan ve civar bölgelerden düzenli bir şekilde Kudüs'e göç etmişlerdir. Bunun sonucunda, kendilerine özel olarak kiliseler ve manastırlar kurarak buraya yerleşmişlerdir.

Ermenilerin bu bölgedeki rolü yalnızca dinî alanla sınırlı kalmamış, birçok okulun kurulmasını sağlayarak ilmi hayata da katkı sunmuşlardır. Ayrıca ticari alanda yaptıkları yatırımlarla ekonominin kalkınmasında ve güçlenmesinde pay sahibi olmuşlar, farklı sektörlerde

* Temel Eğitim Fakültesi Araştırmaları Dergisi, C. (12), Adet (1), Yıl 2012.

ارمن القدس من خلال الكتابات التاريخية الإسلامية و الأرمنية. فتحي سالم حميدي. قسم الحضارة الإسلامية كلية العلوم الإسلامية جامعة الموصل مجلة أبحاث كلية التربية الأساسية، المجلد (12)، العدد (1)، لسنة 2012.

** Asst. Prof. Dr., Musul Üniversitesi/İslami Bilimler Fakültesi/İslam Medeniyetleri Bölümü.

*** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, oguzhancakir@outlook.com, ORCID: 0000-0002-3817-6824.

(Makale gönderim tarihi: 20.01.2021; Makale kabul tarihi: 29.05.2021)

etkinlik göstermişlerdir. Böylece günümüzde de yaşamakta oldukları Kudüs şehrinde kendilerine ait mahalleye sahip olmuşlardır. Ermeniler, köklü tarihini ve mukaddesatını koruyan diğer taifeler gibi Kudüs'te yan yana kardeşçe yaşamalarına rağmen, Siyonist saldırılara da maruz kalmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, İslam Tarihi, Kudüs, Memlûkler, Roma.*

Armenians of Jerusalem According to Armenian and Islamic Historical Sources

Abstract

Armenians are considered among the deep-rooted peoples in terms of their priorities in adopting the Christianity and cultural history. The city of Jerusalem has become the center of attention and a sacred religious center for them as a result of their adoption of the Christianity, and the first group went to this city to pilgrimage and visit the Church of the Nativity (كنيسة المهد) around 325 AD. In addition to respecting the holy places and kings of this city, current historical rumors indicate that Armenians regularly migrated to Jerusalem from Armenia and the surrounding regions before and after their conversion to Christianity. As a result, they settled here by establishing churches and monasteries specifically for themselves.

The role of the Armenians in this region was not only limited in the religious field, but also they contributed to the scientific life by establishing many schools. In addition, they have a share in the development and strengthening of the economy with the investments they have made in business and have been active in different sectors. Hence, they have their own quarter in the city of Jerusalem where they live today. Although Armenians live side by side and brotherly in Jerusalem, like other groups that preserve their deep-rooted history and sacredness, they also become subject to Zionist attacks.

Key Words: *Armenians, Islamic History, Jerusalem, Mamelukes, Rome.*

Giriş

Ermeniler, köklü ve görkemli tarihe sahip halklar arasında sayılmaktadırlar. Büyük Ermenistan'da¹ ve Ermeni tarihî sınır kuşağının dışındaki arazilerde keşfedilen tarihi eserlerden de açık olarak anlaşılmaktadır ki, binlerce yıl öncesine uzanan eski ve köklü bir maziye sahiptirler. Ayrıca, Aziz Grigor eliyle Hristiyanlığı benimseyen ilk halk

¹ Büyük Ermenistan: Kuzeyinde Gürcistan ve Azerbaycan, doğusunda İran, güneyinde Irak, batısında ise Kapadokya (Günümüz Ankara ve Kayseri) ile sınırlandırılmış kara parçasını ifade etmektedir. K. L. Starciyan, *Tarihü'l-Ummetü'l-Ermeniyye*, Musul 1902, s. 44; **Mütercimnin notu:** *Çevirisini gerçekleştirmiş olduğumuz makalede yer yer "Büyük Ermenistan" ve "Küçük Ermenistan" ifadeleri yer almaktadır. Son yüzyılda karşımıza çıkan ve kullanılan bu ibareler, birçok ilim adamı tarafından çeşitli araştırmalarda her ne kadar çürütülmüş olsa da kullanılmaya devam etmekte bu yolla da Büyük Ermenistan projesine rant sağlanmaya çalışılmaktadır. Bilimsel etik gereği makalenin orijinal halinde hiçbir değişikliğe veya tahribata gidilmemiş tam manasını karşılayacak şekilde tüm araştırma eksiksiz ve ilavesiz şekilde Türkçeye tercüme edilmiştir. Lakin mezkûr ifadenin, Türk milleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti için oldukça hassas bir konu olması hasebiyle bu kısma ilave bir açıklama dipnotu koyulması gerekli görülmüştür. Dünya genelinde yapılan Ermeni çalışmaları ne yazık ki tam olarak doğruları yansıtmamakta ve Ermeni milliyetçiliği söylemlerine yer verilmektedir. Söz konusu makalede olduğu gibi farklı ülkelerde yapılan çalışmalarda da bu tarz ifadeler ve açıklamalara tesadüf etmekteyiz. Fakat bu durum, dünya genelinde yapılan tüm çalışmaları göz ardı edeceğimiz anlamına gelmemektedir. Ayrıca; Arap tarihçilerin araştırma usullerine, metotlarına ve kaynaklarına aşına olmamız gelecekteki çalışmalarımızda bizler için fayda sağlayacağı kanaatini taşımaktayız. Malumdur ki Arap ülkelerinde yapılan modern çalışmalar gerek dil yetersizliği gerekse ilgisizlik sebebiyle ülkemizde yeteri kadar bilinmemektedir. Araştırmadaki her ifadenin ve açıklamanın doğruluğunu kabul etmemekle birlikte, çevirisini gerçekleştirdiğimiz makalenin alan uzmanları için yararlı olacağını düşünerek yayımlatmak istedik. Umuyoruz ki Türk tarihi araştırmalarında katkısı olsun.*

olmaları hasebiyle diğer Hristiyan halklara nazaran kendilerini daha köklü olarak kabul etmektedirler.² III. Tridat'ın hükümdarlığı dönemine rastlayan (M.S. 298-330) M.S 310 yılında Ermeni Devleti'nin resmi dini Hristiyanlık olarak kabul edilmiştir. Bu kabul tarihiyle de Roma (M.S. 312), Fransa (M.S. 396), İngiltere (M.S. 605) ve Almanya (M.S. 805)³ gibi medeniyetlerin önüne geçmişlerdir.⁴ Ayrıca bu kabulün neticesinde Kudüs şehri ve Doğu Kilisesi Ermenilerin ilgi odağı ve kutsal din merkezi haline dönüşmüş, hac ve ziyaret amacıyla buraya gitmeye başlamışlardır.⁵ Eski Kudüs şehrine giden ilk grup, M.S. 325 senesinde Hristiyanlığa girişlerini ilan etmiştir.⁶ Kadim tarihî kayıtlara ve Ermeni kilisesi yıllıklarına göre, Bizans İmparatoru Konstantin (M.S. 306-337), Konstantin'in annesi İmparatoriçe Helana ve Büyük Ermenistan kralı III. Tridat ortaklığı ile Kudüs şehrinde Kutsal Kabir Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) inşa ettirilmiştir.⁷ İddialara göre; şehrin yerleşimcilerinden Yahuza isimli Yahudi bir adam tarafından Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan kutsal hac burada bulunmuş, bulunan

² Aktankigus, *Tarih-i Aktankigus en İntişâr el-Mesîhiyye fi Erminiyye*, İ'tina ve T'eliğ: Aram Tir Gifundıyan, Yerifan 1967; Antuvan Hancı, *Muhtasar Tevarihü'l Ermen*, Orşelim 1886, s. 103; Ara Aşçıyan, *Diyanetü'l Ermen*, Behese Menşur Ala Şebeketü'l İnternet Ala el-Mevki: www.azad-hye.org.

³ Starciyan, *Tarihü'l Ummetü'l Ermeniyye*, s. 116.

⁴ Mervan el-Medur, *el-Ermen Abrü-l Tarih*, Beyrut 1982, s. 277; Saleh Zehrüddin, *el-Ermen Şaab ve Gadiyye*, Beyrut d.t, s. 28; Vefad Arslan, *Erminiyya el-Umme ve ed-Devle*, Kahire 1998, s. 34-36; Karlton Kon, *el-Gafile Gisseü'l Şarkü'l Evsat*, Tercüme Berhan Dicani, Beyrut 1909, s. 131.

⁵ Hevari Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, Lazkiye 2004, s. 107; "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Meyu 2002, s.1/53-54.

⁶ *Ermen el-Guds*, Behese Menşur Ala Şebeke'ül İnternet Alâ Elmevki: www.azad-hye.org.

⁷ Hevari Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 107.

kutsal hac ise beş parça altın karşılığında Kudüs Patriğine verilmiştir. Böylelikle söz konusu kilisenin inşa kararı alınmıştır.⁸

Ermeni Hükümdarları; Kutsal Kabir Kilisesinin M.S. 330 yılında açılmasından sonra, Kudüs şehrindeki manastır ve kilise gibi kutsal mekânların inşasına desteklerini devam ettirmişlerdir. Bunlardan birisi de M.S. 428 yılında Zeytin Dağı üzerinde yapımı tamamlanan kilise (القدیس قرة بیت او قرا بیت)⁹ olmuştur.¹⁰ Ayrıca; diğer tarihi kayıtların işaret ettiğine göre, Kudüs şehrinde Ermenilerin varlık tarihi Hristiyanlık dininin ortaya çıkışından yüzyıllar öncesine Babil ve Asur krallıkları devrine dayanmaktadır.¹¹

Tarihî kayıtların tetkik edilmesi ve araştırılmasıyla ortaya çıkmıştır ki ilk kayıtlar ikinci kayıtlara nazaran daha sağlıklı ve olasıdır. Çünkü Kudüs şehrinde 19. yüzyılda keşfedilen tarihi eserlerin tümü Ermenilerin Hristiyanlık dinini kabul etmelerinden sonra kullanılan mimari tarzı ve manastır inşası tarzını yansıtmaktadır.¹² 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edilen bu kurumların keşfi sırasında elde edilen mozaikler ve zemin kalıntıları bu kaydın gerçekliğine onay vermekte, delil sayılmaktadır. Kudüs şehrindeki Ermenilerin mevcudiyeti, araştırmamızın başında da belirtildiği gibi Büyük Ermenistan krallığının Hristiyanlığı kabul etmesine eşzamanlı olarak 1600 yıllık bir zaman dilimine işaret etmektedir.

Öyle ki pek çok Ermeni, komşu ülkelerden ve Büyük Ermenistan'dan düzenli ve büyük gruplar halinde Kudüs şehrine göç ederek kalıcı

⁸ Movses Khorenatsi, *Tarihü'l Ermen min el-Bidâye Hattâ el-Garnü'l Hâmis el-Mîlâdî*, Neglehu İlâ el-Arabiyye: Nezar Halili, Dımaşk 1999, s. 196.

⁹ Ürdün'de veya Filistin'de olduğunu düşünmekteyiz fakat Türkçe ismine ulaşma imkânı bulamadık. Ermeniler Ermenistan'dan buraya hac vazifesi amacıyla gitmişlerdir. Sakr Ebu Fehr, *el-Ermen fî Filistin*, Behese Menşur Âlâ Şebeketü'l İnternet Âlâ el-Mevki: www.azad-hye.org.

¹⁰ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 108.

¹¹ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Yulye 2001, s. 1/7.

¹² Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 108. "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Yulye 2001, s. 1/7.

olarak yerleşmişlerdir.¹³ Onlardan bazıları keşiş olmuş ve 5. yüzyıldan beri dini faaliyetlerine devam eden bağımsız Ermeni manastırının kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. Böylece Hristiyanlık dininin takipçilerinin, diğer mezheplere nazaran saygınlığı artmıştır. Beytullahim’de Doğu kilisesine hizmet eden Ermeni rahip önderlerinin de burada özel bir binası bulunmaktaydı. Onlar; dualarını eda etmek, meditasyon yapmak ve ruhi eğitimlerini icra etmek amacıyla buraya giderlerdi.¹⁴ Sonrasında, özellikle Kudüs şehirdeki Ermeni makamının gerçek kurucusu sayılan bu rahipler sınıfı genişledi ve içlerinden birisi Aziz Yakup Manastırının baş patriği oldu.¹⁵

M.S 7. yüzyılda inşa edilen Saint James Katedrali, Kudüs Ermeni mahallesindeki en büyük Ermeni kiliselerinden biri idi. 12. yüzyılda yaşanan haçlı saldırıları sonrasında yeniden inşası ve restoresi gerçekleştirildi. Ermeni cemaatinin hizmeti ve rolü, sekiz asırdan bu yana burada devam etmektedir.¹⁶

Ermenilerin rolü yalnızca dinî alanla sınırlı kalmamış, ilmi hayatın desteklenmesi gibi birçok alanda önemli rol oynamışlardır. Kudüs’te rahipler medresesi kurmuşlar ve bu medresede dinî kitaplar başta olmak üzere el yazması kitapların kopya edilmesi işiyle meşgul olmuşlardır. Ayrıca; diğer kültürler hakkında gelecek nesillerin bilgi edinmesi için Gürcüce, Arapça, Latince gibi dillerden Ermeniceye tercüme gerçekleştirmişlerdir.¹⁷ Kudüs şehrinde Hristiyanlık dinine mensup olan mezheplerin hepsinden rahipler bulunmakta ve

¹³ Azaryan, *el-Câliyâtü’l Ermeniyye fî Bilâdü’l Arabiyye*, s. 106.

¹⁴ “el-Mulhakü’l Arabî li Ceride Erifü’l Ermeniyye”, August 2002, s. 1/52.

¹⁵ “el-Mulhakü’l Arabî li Ceride Erifü’l Ermeniyye”, Meyu 2002, s. 2/53.

¹⁶ Joshua Praver, *Âlemü’l Salibîn*, Tercüme: Kasım Abdulkasım, Kahire: 1999, s. 84.

¹⁷ Miladi 5. yüzyılın başında (takriben M.S. 405), Ermeni rahip Maştots eliyle Ermeni dili icat edilmiştir. Detaylı bilgi için: Movses Khorenatsi, *Târihü’l Ermen*, s. 264-265. Saleh Zehrüliddin, *Târihü’l Kenîsetü’l Ermeniyye*, Antelias 2008.

çalışmaktaydılar. Bu durum da Ermeni kültürünün tanınmasına zemin hazırlamış ve etkili olmuştur.

Kudüs şehrinde farklı milletlerin; kültürlerini, adetlerini, geleneklerini, sanatlarını ve dillerini öğrenme imkânı da bulunmuştur. Bunun en güzel örneklerden biri, Kudüs'te bulunan meşhur Yunan manastırında (Mar Saba Manastırı) tercüme işleri ile ilgilenen birçok Ermeni rahibin varlığıdır.¹⁸

6. ve 7. yüzyılda Kudüs'teki Ermeni nüfusunun belirginleşmesi ve artması sebebiyle yavaş yavaş Ermenilerin dönemi başladı. Şam ile Ermenistan arasında ticari hareketlilik faaliyetleri sebebiyle iktisadi hayat canlandı. Ayrıca Kudüs şehri ana ticaret yolları üzerinde bulunması ve stratejik bir coğrafi mevkie sahip olması nedeniyle Büyük Ermenistan başta olmak üzere muhtelif komşu ülkelerden tüccarların buraya gelmesine sebep oldu. Onların ilk hedefi; dini ritüellerini yerine getirmek, kutsal şehri ziyaret etmek ve hac vazifelerini yerine getirmektir. İkincil hedefleri maddi kazanç elde etmek olan bu kişilerin birçoğu buraya yerleşti ve Ermeni Sokağı olarak bilinen kendilerine ait bir bölge kurdular.¹⁹ Sayılarının artması sonucunda burada genişlediler ve eski Kudüs'ün güneybatı kesimindeki surların içerisinde yer alan ve Ermeni Mahallesi olarak bilinen bir yerleşim bölgesi haline geldiler.²⁰ Günümüzde Kudüs'ün 6/1 yüzölçümünü oluşturan bu bölgenin yaklaşık olarak genişliği 300 dönüm civarındadır ve Kudüs'ün en eski mahallesi sayılmaktadır.²¹

M.S. 7. yüzyılda Ermeni taifesine ait manastır ve kilise gibi kutsal Hristiyan yapılarının sayısı oldukça artmıştır. Öyle ki Filistin de dâhil olmak üzere Kudüs'te seksenden fazla kilise ve manastır inşa edilmiştir. Kudüs şehrindeki kutsal Ermeni mekânlarının en meşhurları olan; Aziz Yakup

¹⁸ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 108-109.

¹⁹ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Mayu 2002, s. 2/53.

²⁰ Mustafa el-Heyari, *el-Guds fî Zemânü'l Fâtimiîn ve el-Firence*, Umman 1994, s. 54.

²¹ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Mayu 2002, s. 1/7. ; *Ermen el-Guds*, Behese Menşur Ala Şebekeü'l İnternet Alâ el-Mevki: www.azad-hye.org.

Manastırı (دير مار يعقوب), Zeytin Manastırı (دير الزيتون), İsa'nın Hapis Manastırı (دير حبس السيد), Aziz Helana Kilisesi (كنيسة القديسة هيلانة), Diriliş Meydanı alanı içerisinde bulunan Aziz John Kilisesi (كنيسة مار يوحنا), Kutsal Meryem Kilisesi (كنيسة المريمات) ve Kutsal Mezarın önündeki Kıyamet Kilisesi (كنيسة الجلجلة) gibi mukaddes mekânlar Ermeni prensleri ve kralları tarafından maddi ve manevi olarak destekleniyor ve ilgi görüyordu.²² Ayrıca, ekonomik ve dinî bakımdan zengin Ermeni aileleri tarafından da bu yapılara önem gösteriliyordu.²³ Bu politika, III. Tridat'ın hükümdarlığından itibaren Büyük Ermenistan'ın içindeki ve dışındaki Ermeni Kralları tarafından devam ettirilmiştir.²⁴ Bunun yanı sıra; geniş, arkeolojik ve verimli zirai araziler satın alınarak Kudüs şehrindeki Ermeni patrikliğine hediye olarak verilmiştir. Bu sayede Ermeni patrikhanesi diğer patrikanelere nazaran çok daha geniş topraklara sahip olmuştur. 143 dönümlük bir sahaya hâkim olan patrikhanenin arazisinin içerisinde antik mezarlar ve mağaralardan oluşan arkeolojik alanlar da mevcuttur. Bu alanların içerisinde yüzyıllar öncesine dayanan 1600 zeytin ağacı bulunmaktadır. Ayrıca Ermeniler, Kudüs şehrindeki başlıca ticari alanların büyük kısmına sahip olmuşlardır.²⁵

Kudüs şehrinde ve kutsal topraklarda Ermeni nüfusu artmaya devam etmiş, özellikle Kudüs'te nüfusları bin aileye yaklaşmıştı. Bunun yanı sıra Ermenilerden beş yüz rahip de din görevlisi olarak faaliyet gösteriyordu. Bizans İmparatorluğunun kutsal topraklar üzerindeki egemenliği döneminde bu kişiler tam olarak hukuksal haklara sahip değillerdi. Öyle ki dinî ve sosyal konumları bakımında Bizans İmparatorluğu'ndaki Latinlerden ve Rum Ortodokslardan sonra gelmekteydiler. Şehirde sahip

²² Kudüste bulunan Ermenilere özel kutsal mekânlara hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Mucireddin el-Hanbeli el-Âlimi, *el-İnsü'l Celili bi-Târihü'l Guds ve el-Halili*, Tehgig: Ednan Yunus Abdülmecid Nebate, Umman 1999, C.2, s. 301. Aref Başa el-Âref, *Târihü'l Guds*, Kahire: 1919, s. 201-202.

²³ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 110. "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", August 2002, s. 1-56.

²⁴ Starciyan, *Tarihü'l Ummetü'l Ermeniyye*, s. 117.

²⁵ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", August 2002, s. 1/56.

oldukları dinî kurumların sayısı da buna işaret etmektedir.²⁶ Ancak bu durum M.S. 7. yüzyılda İslam'ın zuhuruyla ve İslam Arap Devleti'nin Ömer bin Hattap döneminde (M.S. 634-644) Şam ve Kudüs coğrafyasında genişlemesiyle değişime uğradı. Ermeni tarihî kaynaklarının işaret ettiğine göre Ermeni patriği I. Abraham bizzat Medine'ye giderek burada Hz. Muhammed'e biat etmiş, ondan Ermeni rahiplerinin ve kutsal yerleşkelerinin korunmasını ve güvenliğini talep etmiştir. Hz. Muhammed buna cevaben ona içerisinde, “*Ben Abdullah'ın oğlu Allah'ın Resulü Muhammed; bu anlaşmayı Patrik Abraham'a, Ermeni halkının rahip ve metropolitlerine verdim. Kudüs'te yaşayan Ermenilere; kiliselerini, evlerini, vakıflarını ve arazilerini bağışladım.*” yazılı olan belgeyi vermiştir. Bu rivayetler anlaşma metninin bir suretinin Kudüs'teki Aziz Yakup Kilisesi'nde bulunduğunu ve Hz. Muhammed'in Arapça mührüyle damgalandığını vurgulamaktadır.²⁷

İslam tarihinin eski kaynaklarına müracaat ettiğimizde ve rivayetleri ayrıntılı olarak incelediğimizde bu rivayete dair herhangi bir kayıt bulamamaktayız.²⁸ Aziz Yakup Kilisesi'nde bulunan ve Hz. Muhammed tarafından verildiği söylenen bağış belgesinde özel dinî mekânlardaki haklarının tespiti dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed döneminde İslam Arap Devleti'nin sınırları Bilad'ül Şam'a ulaşmamıştı ve Kudüs'ün fethi Hz. Ömer'in halifeliği döneminde gerçekleştirilmişti (634). Bahşedilen bu hakların Hz. Muhammed tarafından mı yoksa Hz. Ömer tarafından mı verildiği kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Sanıyoruz ki en başarılı görüş, Hz. Ömer'in bahşettiği

²⁶ Ali el-Seyd Ali, *el-Guds fi el-Âsrû'l Memlûkî*, Kahire 1986, s. 88: *Ermen el-Guds*, Behese Menşur Ala Şebeke'ül İnternet Alâ el-Mevki: www.azad-hye.org.

²⁷ Âli Lîsân Niyafetü'l Mutran Şîvâş: Vecihü'l Hime, *el-Ermen fi Suriye*, Negelen en el-Medur, *el-Ermen Abrü'l Tarih*, s.477.

²⁸ Ebu Muhammed Abdülmelik bin Hîşam bin Eyübü'l Hemiri el'Mâferi, Tehgig: Abdulraif Said, Beyrut H.1411; Muhammed bin Hariri et-Taberi, *Târihü'l Resul ve el-Mulûk*, Tehgig: Muhammed Ebulfadl İbrahim Beyrut: d.t; Ahmed bin Yahyâ bin Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, Tehgig, Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut H.1403.

hakların Ermeniler tarafından Hz. Muhammed'e atfediliyor olması düşüncesidir.

Hız. Ömer döneminde Kudüs şehrinin İslam fethi çerçevesinde ele geçirilmesi sonrasında, Ermenilerin Bizans dönemine nazaran genel yaşantıları daha iyi bir vaziyete kavuştu.²⁹ İslam Arap Devleti'nin himayesinde özellikle Hız. Ömer döneminde tam korumadan yararlanmaya devam ettiler. Tek tanrılı dine inanan ve ondan kısımlara ayrılan tüm mezhepler, İslam ilkelerinden kaynaklanan eşitlik ve adalete davet eden dinî hoşgörü ile yönetildiler.³⁰

Görülmektedir ki, Hız. Ömer'in halifeliği döneminde Hristiyanlık inancına mensup diğer taifelere nazaran Ermeniler güzel bir konum elde etmişlerdir. Öyle ki, İslam Arap Devleti'nin zuhuruyla İslam düşmanlığı imparatorluğu durdurulmuş ve iki taraf arasında yaşanan kritik savaşlar sebebiyle Bizans Hristiyanlarına olan inanç yitirilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenilerin; İslam Arap Devleti'ne olan sadakatlerine güvenebileceği anlaşılmış ve Bizans Hristiyanlarından ayrı tutulmuşlardır. Bizans kontrolünde oldukları dönemin aksine hukuksal hakları koruma altına alınmış, törenlerini ve ayinlerini özgürce uygulama izni verilmiştir.

İslam halifesinin onayından önce Kudüs Ermeni Patriği seçimi için Ermeni yetkilileri ve makamları toplandı.³¹ İslam halifesi Hız. Ömer'in de onayıyla Kudüs şehrindeki Ermeni patriklik makamına Piskopos I. Abraham getirildi.³² Ayrıca, Halife Hız. Ömer tarafından Kudüs'te yaşayan Ermenilere ve Hristiyanlara özel olarak birtakım ayrıcalıklar ve hukuksal haklar bahşedilmiş, Arap İslam Devleti'ne karşı görev ve yükümlülükleri

²⁹ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Yulye, 2001, s. 2/43.

³⁰ Mervan el-Medur, *el-Ermen Abrü-l Târih*, s. 477.

³¹ Dekran Safalanyantes, *Târihü'l Guds* (Billugatü'l Ermeniyye), Negelen en: Hevari Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 110.

³² Mervan el-Medur, *el-Ermen Abrü-l Târih*, s. 287.

belirlenmiştir. Bu yazı el-Umeriyye Taahhüdü (عهدة العمرية) olarak bilinir.³³ Hz. Ömer bununla yetinmeyerek fethedilen ülkelere; mallarının, haçlarının ve kiliselerinin varlığının teminatının sözünü vermiş, dinî ayinlerini kısıtlamaya bağlı olmaksızın uygulama izni tanımıştır. Ayrıca; kiliselerin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesini ve tahrip edilmesini, Hristiyanların dinlerinden dönmeleri için zorlanmasını ve dinî ibadetlerinin baskıya maruz bırakılmasını, evlerinden sürgün edilmesini ve saygısızlık yapılmasını yasaklamıştır. Hristiyanların yıllık cizyelerini ödemeleri karşılığında da tüm özgürlük haklarını bahşetmiştir. Bu anlaşma M.S. 636 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapılan sözleşmeye; Muaviye bin Ebu Süfyan, Amr bin As, Halid bin Velid ve Abdurrahman bin Avf gibi dönemin meşhur şahsiyetleri şahit olmuştur.³⁴ Ayrıca bu sözleşmenin nüshası Kudüs'teki Roma Patriği, Patrik Sofronyus'a da teslim edilmiştir.³⁵

Müslüman Arapların, kaos içinde hüküm süren diğer milletlerin tam tersi olduğunun belirtilmesinde fayda vardır. Onlar; adil, eşitlikçi ve ırkçılıktan uzak duruşları ile diğer medeniyetlerden ayrılmaktadırlar. Hatta fethettikleri ülkelerde dinî ve etnik farklılıklara rağmen, hiçbir zaman muhalif bir dinî veya Arap olmayan bir milleti ortadan kaldırmaya değil halkları bir araya getirmeye ve kaynaştırmaya çalışmışlardır.³⁶ “Her fetihde çağrılarını açtı ve üç şeyi temsil ediyordu; İslam’a girmek, cizye ödemek veya savaşmak”. Cizye; Hristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlere inanan kişilerden mallarını, canlarını ve ülkelerini muhafaza etmek amacıyla vatandaşlık vergisi olarak alınan parayı temsil etmekteydi. Bazı araştırmacılar bu çağrıyı ve içerdiği yüceliği yanlış anlamışlardır. Çünkü İslam, putperestliğe veya semavi dinlere inananları savaştan önce İslam’a davet etmeyi farz kılmaktadır. Eğer İslam dinine katılmayı reddederlerse

³³ el-Uhdetü'l Ümriyye, li-Ettelâ Âlâ Nasü'l Muâhede Yenzur: el-Batri; *Târihü'l Resûl ve Mûlûk*: C.2, s. 449; İsmail bin Ömer bin Kesirü'l Kureyşi el-Ebü'l-Fidâ', *el-Bidâye ve el-Nihâye*, Beyrut d.t, C.7, s. 475; el-Âlimi, *el-İnsü'l Celili*: C.1, s. 204.

³⁴ el-Batri; *Târihü'l Resûl ve Mûlûk*: C.2, s. 449; İbnü'l-Kesir, C. 7, s. 470; el-Âlimi, *el-İnsü'l Celili*: C.1, s. 204.

³⁵ “el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye”, Yulyeh, 2001: s. 2/43.

³⁶ Arslan, *Erminiyya el-Umme ve ed-Devle*, s.37.

de Kuran-ı Kerim’de de emir olunduğu gibi dinde bir zorlama yoktur. Ancak, bu takdirde cizyeyi ödemek zorunda kalırlar ve bu gayrimüslimler üzerine farz olur. Cizyeyi ödedikleri takdirde ordu hizmetinden muaf tutulan bu reayanın devlet tarafından himayesi ve korunması sağlanırdı. O dönem mevcut olan uluslararası ilişkilerin hâkim olan özelliğine göre; İslam’ı kendi özgür iradesi ile kabul etmeyen bireylerin, inanmadığı bir dinî inancı yaymak için savaşması düşünülemezdi ve doğal karşılanamazdı. Cizye ise sahibini; zorunlu hizmetten, savaş masraflarından ve iç hizmetlerden muaf tutan bir tür kan vergisiydi.³⁷

İslam Arap Hilafeti Devleti’ndeki tüm vatandaşlar hukuksal haklarından yararlanabilmekteydi. Yalnızca silah taşıyabilen kişilerden vergi tahsili yapılmakta; kadınlar, çocuklar, yaşlılar, din adamları ve engelliler bu konudan istisnai tutulmaktaydı.³⁸

Yukarıda bahsi geçen anlaşma metnine istinaden, Hz. Ömer’in halifelüğinden sonra gelen tüm İslam Arap hükümetleri, Kuran-ı Kerim’e binaen bu hakları tanıdı ve teyit etti.³⁹ 10. yüzyılda meydana gelen Bizans-İslam çatışmasında Kudüs şehrindeki Ermenilerin etkisine rağmen, Abbasi ve Emevi hilâfeti yönetimi boyunca bu düşünce devam etti. Ermeniler, özellikle Müslüman padişahların rızasını tekrar kazanabilmek için eski faaliyetlerine çabucak geri döndüler. Fâtımî Devleti ile Selçuklu İmparatorluğu arasında Kudüs şehrini ele geçirmek amacıyla çatışmalar meydana gelmiştir.⁴⁰ Şehrin üzerine Fâtımî Devleti tarafından uygulanan

³⁷ Arslan, *Erminiyya el-Umme ve ed-Devle*, s. 38-39.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullah bin Kudâmetü’l Makdisî, *el’Kafi fi Fıkh ibnü’l Hanbel*, Beyrut d.t, C.4, s. 301; Abdülselam bin Abdullah bin Ebulkasım bin Teymiyetü’l Harânî, *el-Muharrer fi el-Fıkh*, Riyad H.1404, C.2, s. 148; Ebû’l Hüseyin Ali bin Süleyman Merdavi, *el-İnsaf*, Tehgig: Muhammed Hamid Tagî, Beyrut d.t, C.4, s. 222.

³⁹ “el-Mulhakü’l Arabî li Ceride Erifü’l Ermeniyye”, Yulyeh, 2001: s. 2.

⁴⁰ Cemaleddin Ali, *Âhbarü’l Dûvelü’l Mûnketiâ*, tehgig: Andre Ferye (Metabetü’l Ahdû’l İlmi el-Ferensi, Kahire 1972, s. 82. Şemseddin Ahmed bin Muhammed bin Hallikan, *Vefâyâtü’l Âyân ve Enbâ’l Zaman*, Tehgig: İhsan

şiddetli kuşatma sebebiyle Ermeniler ağır maddi kayba uğramışlardır.⁴¹ Bu kuşatma harekâtı 1097 yılında gerçekleşmiştir.⁴²

Bilad'ül Şam M.S. 11. yüzyılda; Almanya, Fransa ve İngiltere önderliğinde Avrupa'da bir araya getirilen ve Kudüs şehrini elde etmek isteyen haçlı kuvvetlerinin istilasına maruz kaldı.⁴³ Haçlı istilacıları, şehre girmelerini ve işgal etmelerini kolaylaştırmak için Kudüs Ermenileri başta olmak üzere Bilad'ül Şam'daki tüm Hristiyanların desteğini kazanmaya çalıştılar. Ancak, Kudüs şehrindeki Ermeni kiliseleri ve manastırları Ermeni vatandaşlarının bilinçlendirilmesi hususunda etkin ve büyük bir rol oynayarak İslamî yönetimden Mescid-i Aksa'yı geri almak amacıyla geldiklerinin iddia eden haçlı yalanlarına karşı halkı uyardılar. Böylece, kutsal hacin koruyucusu olan Ermeniler iki tarafa karşı tarafsız kalmaları gerektiğini anladılar.⁴⁴

Ermeniler, Haçlıların Kudüs şehrini ele geçirmeyi başarması ve seksen sekiz yıl süren Haçlı Kudüs Krallığını (1099-1187) kurmasından sonra da geçmiş dönemde sahip oldukları hak ve ayrıcalıkları korudular.⁴⁵ Hatta ekonomik ve sosyal koşulları bile gelişti. Öyle ki haçlılar ve Müslümanlar arasında devam eden çatışmalarda, haçlılar

Abbas, Dârü'l Seggâfe, Beyrut d.t, C.2, s. 401: Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 110.

⁴¹ Cemaleddin Ali, *Âhbarü'l Dûvelü'l Mûnketiâ*, s. 82. İbnü'l Hallikan, *Vefâyâtü'l Âyân*, C.2, s.401.

⁴² Kudüs şehrine askeri saldırı için Fatîmî Devleti veziri (M.S. 1094-1121) Afdal bin Bedir el-Cemali gönderilmiştir. Vezir, şehrin komutanından şehrin teslim edilmesini talep etmiş fakat talebi kabul edilmemiştir. Buna karşılık vezir şehri kuşatma altına aldırılmış, şehirden çıkmaları için Kudüs'ü mancınıklarla dövdürmüş ve Dimaşk'a gitmiştir (M.S. 1098). Yenzur: İmadeddin Halil, *İmârâtü'l Artûgiyye*, Beyrut 1980, s. 77.

⁴³ Detaylı bilgi için: Said Abdulfetah Aşûr, *el-Hareketü'l Salîbiyye*, Kahire 1963, C.1, s. 25.

⁴⁴ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Meyu 2002, s. 2/53.

⁴⁵ Yoşua Braver (Joshua Prawer), *Âlemü'l Salibîin*, Tercüme: Kasım Abdulkasım, Kahire 1999, s. 89-92; Kasım Abdulkâsım, *Mâhiyetü'l Hûrûb*, Kuveyt 1990, s. 130.

Ermenileri kendi tarafına çekebilmek amacıyla Müslümanların bahşettiği haklarını korumaya devam ettirerek yeni imtiyazlar da sağladılar. “*Bu da onların dinsel hoşgörü bakımından Müslümanlardan aşağı olmadıklarının ispatıdır*”. Ermeniler, yapılan ekonomik desteklerden faydalanarak Kudüs şehrinde arazilere ve büyük mallara sahip olmuşlardır. Bu durum, haçlı ordusunda görev alan çok sayıda Ermeni askerinin Kudüs’e ve Filistin’e yerleşmesine neden olmuştur.⁴⁶

Bu Dönemde Ermenilerin Kudüs Şehrinde Gücünün Canlanmasına Katkı Yapan Sebepler

1. Kendilerine tanınan hakların ve imtiyazların aynı şekilde kalması.
2. Cenova, Pisa ve Venedik gibi İtalyan şehirlerine başta olmak üzere, Avrupa ülkeleri ile Haçlı Kudüs Krallığı arasındaki ticari faaliyetler.⁴⁷
3. Kudüs Haçlı Krallarından birkaçının Kudüs Ermeni Katolikliğini kabul eden Eride (M.S. 1100-1118), Morfiya (M.S. 1118-1131), Milisent (M.S. 1131-1143) gibi Ermeni prensesleri ile evlenmeleri.⁴⁸ Bu durum yalnızca krallar ve yöneticiler ile sınırlı kalmamış, hatta haçlı askerlerinin birçoğu da iki taraf arasındaki ortak yaşam alanı sonucunda Ermeni kadınları ile evlenmişlerdir.⁴⁹

⁴⁶ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 111.

⁴⁷ Afaf Seyyid Sabra, *el-Âlâgât Beynü'l Şark ve el-Garb*, Kahire 1984, s. 20; Muhammed Munis Avd, *Târihü'l Hûrûbû'l Selîbiyye fî Memleke Beytü'l Guds el-Latîniyye*, Umman 2004, s. 30-31; Abdulkadir Ahmed el-Yusuf, *el-Âlâgât Beynü'l Şark ve el-Garb*, Beyrut 1969, s. 131.

⁴⁸ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 112. Marşal Beldvîn, *Târihü'l Hûrûbû'l Salîbiyye*, Tehrir: Said Abdullah Elbişavi ve Muhammed Munis, Ramallah 2004, C.1, s. 191.

⁴⁹ Joshua Praver, *Âlemü'l Salîbîn*, s. 108.

M.S. 1187 senesinde Salahâddin Eyyûbî (1174-1193) tarafından Kudüs şehrinin Arap-İslam yönetimine geçmesinden sonra Kudüs Ermenileri için yeni bir dönem başladı.⁵⁰

Açıkça görülebilecek önemli husus şudur ki, Müslümanların Kudüs'e birinci ve ikinci seferki girişleri esnasında Ermeniler ve Hristiyanlar malları da dâhil olmak üzere hiçbir zarar görmemişlerdir.

Ermeni, Doğu Hristiyanlığı ve Avrupalı tarihçilerin birçoğunda geçen tarihî kayıtlarda vurgulanmaktadır ki Haçlı işgalinden Kudüs şehrinin kurtarılması esnasında Salahâddîn'in karşısında duran Hristiyanlara hoşgörülü bir şekilde davranılmıştır. Bu saygılı muamele Salahâddîn'in yönetiminde ve kendisinden sonra iktidarı ele geçiren sultanlar döneminde bir gelenek haline gelmiştir.⁵¹ İbn'ül İbri işaret etmektedir ki Kudüs şehriden ayrılmak isteyenlerden şehri terk etmeleri karşılığında; küçük yaştakilerden iki, kadınlardan beş, erkeklerden on dinar fidye ödemeleri istenmiştir. Ermenilerden ve Süryanilerden bin kişi bu ödemeyi gerçekleştirememiş ve muaf tutulmuştur.⁵²

Ayrıca Salahâddîn, Ermeni Bire (راشيا - بيرة) prensinin isteği üzerine fetih esnasında Kudüs'te olan ve hac vazifesi amacıyla geldiğini iddia eden beş yüz Ermeni'yi serbest bırakmıştır. Emir Muzafferîddîn bin Ali Koçak, Salahâddîn'in Bire prensine karşı göstermiş olduğu cömertliği görünce Urfa'nın sakinleri olduğu bahanesiyle yaklaşık bin Ermeni'nin

⁵⁰ Muhammed bin Muhammed ibn İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî, *el-Fethû'l Gudsî fî el-Fethû'l Gudsî*, Mısır d.t, s. 17-23; Behâeddîn Yusuf bin Râfi ibn Şeddâd, *el-Nevadir el-Sultâniyye ve el-Muhâsin el-Yusufiyye el-Mesmâ Siyre Salâhâddin Eyyûbîyye*, Tehgig: Cemâleddin el-Şeyyâl, Kahire 1964, s. 75-79; "el-Mulhakû'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Yulye 2001, s.2-43.

⁵¹ Stanli Lin Bul (Stanley Lane-Poole), *Salâhâddin ve Sûkût Memleketü'l Guds*, Tercüme: Faruk Said Ebû Câber, Kahire 1995, s.203; Prawer, *Âlemü'l Salîbîn*, s. 92; A. K. Sanjjian, *The Arminian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge 1965, s. 12.

⁵² Yenzur Âbûl Farac İbnü'l İbri el-Mârûf bi-Garigoryus el-Malati, *Târîhü'l Zamân*, Benegelehe İlä el-Arabiyye, el-Ebu İshak Ermele, Beyrut 1986, s. 211.

161 Ermeni ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Kudüs Ermenileri

de serbest bırakılmasını talep etmiş ve bu talep yerine getirilmiştir.⁵³ Ermeni piskoposlarından bir grupla birlikte Salahâddîn'in huzuruna çıkan III. Abraham, Halife Hz. Ömer döneminde kendilerine bahşedilen sözleşmeyi işaret etmiş ve yenilenmesini talep ederek tam teslimiyetlerini ve emirlerine itaatlerini açıklamıştır. Bu talebe karşılık Salahâddîn Eyyûbî, Kudüs Ermeni patriği III. Abraham'a (1187-1224) güvenlik belgelerini bahşetmiştir.⁵⁴

Salahâddîn Eyyûbî tüm Ermenileri himaye ederek; kutsal mekânlarını, mallarını ve canlarını güvenlik belgesi ile teminat altına almıştır. Ayrıca onların dinî özgürlüklerini bahşederek özel ritüellerini ve ayinlerini uygulama izni vermiştir.⁵⁵

Eyyûbî ve Memlûk dönemi boyunca Ermenilerle iyi ilişkiler devam etmiştir. Öyle ki Ermeni veya İslamî dönem tarihî kayıtlarında onların hiçbirinin zarar gördüğüne dair bir ibare geçmemektedir. Yardım, koruma sağlama ve kiliseyi destekleme amacıyla Filistin ve Kudüs şehrine yerleşmeleri teşvik edilen Ermeniler bu iyi ilişkilerin bir sonucu olarak kendilerine özel mahallede oturmaya devam etmişler, böylece sürgün veya tacize maruz kalmamışlardır.⁵⁶

Bu hoşgörülü politikanın sonucu olarak istikrar ve güvenlik rahatlamış, ekonomik ve sosyal vaziyet canlanmıştır. Bu durum, Kudüs şehrindeki manastırların ve kiliselerin üzerindeki uygar bir kültürün uygulamaları ve başarıları ile kanıtlanmaktadır. M.S. 1227 senesinde Beytullahim'de bulunan Doğu Kilisesinin girişi Ermeni rahipler tarafından muhteşem bir sanatla restore edilmiştir. Bu restorasyon, tarihî kapının üzerine nakşedilmiş bir kitabe ile de teyit edilmektedir ve günümüzde hala

⁵³ İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî, *el-Fethû'l Gudsî fî el-Fethû'l Gudsî*, s. 22-23.

⁵⁴ Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, s. 113.

⁵⁵ Vecihü'l Hime, *el-Ermen fî Suriye*, Negelen en Mervan el-Medûr, *el-Ermen Abrü-l Tarih*, s. 477.

⁵⁶ "el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Yulye 2001, s. 2-43.

mevcuttur. Metinde “*Bu kapı H.624 yılında Allah’ın yardımıyla efendimiz yüce melik sultan devrinde tamamlanmıştır*” yazmaktadır.⁵⁷

Kudüs şehrindeki Ermeniler, birinci ve ikinci Memlûk devrinde; himaye, refah ve istikrarlarını geçmiş devirlerde olduğu gibi sürdürmüşlerdir. Ayrıca, Kudüs şehrine aralarında kralların ve emirlerin de bulunduğu Ermeni göçmen ve hacı seli özgür ve engel olmaksızın devam etmiştir. Hatta Memlûk Sultanı Berke Han’ın (M.S. 1277-1279) Roma (Rum) kalesi fethinde (M.S. 1279) olduğu gibi, bazı zamanlar Memlûk sultanları tarafından da teşvik edilmişlerdir.⁵⁸ Öyle ki kumandan Hûsâmüddîn el-Âyıntabi biri Ermeni diğeri Arap olmak üzere iki elçiyi Ermeni metropolitine şu metinle göndermiştir. “*Sultan kaleyi güvenli bir şekilde teslim etmenizi ve rahiplerinizi birlikte Kudüs’e gitmenizi emrediyor. Orada ihtiyacınıza yetecek kadar köy kurularak size verilecek. Eğer bunu reddederseniz ve Kilikya’ya gitmek isterseniz o size ikramda bulunarak katır ve at gönderecek. Eğer bunu da yanaşmayarak reddederseniz tüm Hristiyan kanlarının vebali sizin boynunuzadır*”. Ancak onlar Roma (Rum) kalesinin Memlûklere teslimini reddederek saldırıya neden olmuşlardır.⁵⁹

Onların dinine mensup olan Garigoryus el-Malati’nin (Âbûl Farac) aktardığı bu bilgi sayesinde iki önemli konuyu anlayabiliriz. Birincisi, Memlûklar dönemi boyunca Ermeni din adamları İslam dininin hoşgörüsüne ve saygısına nail olmuşlardır. İkincisi, diplomasi ve idare mekanizmasının önemli konumlarında birçok Ermeni Memlûklar tarafından istihdam edilmiştir. Ermeni metropolitine gönderilen elçi de bu durumun iyi örneklerinden biridir.

⁵⁷ Safalanyantes, *Târihü’l Guds* (Billugatü’l Ermeniyye), Negelen en: Hevari Azaryan, *el-Câliyâtü’l Ermeniyye fî Bilâdü’l Arabiyye*, s. 118.

⁵⁸ Kutbeddin Ebul-Feth Mûsa bin Muhammed bin Ahmed, *Zeyl Mirâtü’z Zamân*, Hindistan, 1904, C.3, s. 97. Şemseddin el-Zehebi, *Dûvelü’l İslâm*, Doha 1988, C.2, s. 178. İstefanos el-Duveyyhi (İstifan al-Duwayhi), *Târihü’l Ezmene*, Beyrut 1901, s. 141.

⁵⁹ Garigoryus el-Malati, *Târihü’l Zaman*, s. 329.

Memlûklar Roma (Rum) kalesine M.S. 1292'de girerek Ermeni metropolitini ve tüm din adamlarını tutuklamışlardır. Mezkûr senenin 28 Haziran'ında tümünü incitmeksizin Kudüs'e göndermişlerdir.⁶⁰ Ayrıca, Mescîd-î Aksa'da yapılan hac ziyaretleri Memlûk sultanların tarafından takdir ve konukseverlik ile karşılanmış, Küçük Ermenistan Kralı (Kilikya Ermeni Baronluğu) III. Levon (M.S.1270-1289) M.S. 1267 senesinde Mescid-i Aksa'da saygılı bir şekilde ağırlandıdır.⁶¹ Memlûklar eliyle Küçük Ermenistan'ın (Kilikya Ermeni Baronluğu) 1382 senesinde yıkılmasından sonra Kudüs şehrine ailesiyle birlikte hac yapmak amacıyla Kral VI. Levon (1373-1374) da gelmiş ve konuksever bir şekilde ağırlandıdır. Kudüs'te yaklaşık bir sene kalan VI. Levon, Ermeni kaynaklarının ve araştırmalarının aktardığına göre karısının ve kızının talebi üzerine onları Kudüs'te bırakmış ve Avrupa'ya gitmiştir.⁶² Ermeniler günümüze değin kendilerini kucaklayan topraklara sadık, Filistinli vatandaşlar olarak Kudüs'te kalmışlardır. Onlar, Filistinli kardeşleri gibi Kudüs'teki mallarına ve arazilerine el koyan zalim Siyonist işgalinin zorbalığına ve baskılarına maruz kalmaktadırlar.

Kaynakça

Abdulkadir Ahmed el-Yusuf, *el-Âlâlagât Beynü'l Şark ve el-Garb*, Beyrut 1969.

Abdüselam bin Abdullah bin Ebulkasım bin Teymiyetü'l Harânî, *el-Muharrer fi el-Fıkh*, Riyad H.1404.

Âbûl Farac İbnü'l İbri el-Mârûf bi-Garigoryus el-Malati, *Târîhü'l Zamân*, Benegelehe ilâ el-Arabiyye: el-Ebu İshak Ermele, Beyrut 1986.

Afaf Seyyid Sabra, *el-Âlâgât Beynü'l Şark ve el-Garb*, Kahire 1984.

⁶⁰ Elmasdâr Nefsha, s. 366.

⁶¹ Mûhyiddin bin Abdulzâhir, *el-Ravd el-Zahir fi Sîretü'l Melikü'l Zâhir*, Tehgig: Abdulaziz el-Haviytar, Riyad 1976, s. 329. Takûyiddîn Ebulabbas Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *el-Sûlûk fi Mârife Duvelû'l Mûlûk*, Tehgig: Muhammed Mustafa Ziyâde, Kâhire 1970, C.1, s. 57.

⁶² Antuvan Hanci, *Muhtasâr Tevârîhü'l Ermen*, s. 261. Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fi Bilâdü'l Arabiyye*, s. 118.

Ahmed bin Yahyâ bin Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, Tehgig, Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut H.1403.

Aktankigus, *Tarih-i Aktankigus en İntişâr el-Mesîhiyye fi Erminiyye*, İ'tina ve T'eliğ: Aram Tir Gifundiyan, Yerifan 1967.

Ali el-Seyd Ali, *el-Guds fi el-Âsrû'l Memlûkî*, Kahire 1986.

Âli Lîsân Niyafetü'l Mutran Şîvâş: Vecihü'l Hime, el-Ermen fi Suriye, Negelen en el-Medur, el-Ermen Abrü-l Tarih.

Antuvan Hancî, *Muhtasar Tevarihü'l Ermen*, Orşelim 1886.

Ara Aşciyan, *Diyanetü'l Ermen*, Behese Menşur Ala Şebeketü'l İnternet Ala el-Mevki: www.azad-hye.org.

Aref Başa el-Âref, *Târihü'l Guds*, Kahire 1919.

Arslan, Arslan, *Erminiyya el-Umme ve ed-Devle*, Kahire 1998.

Azaryan, Hevari *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*, Lazkiye 2004.

Behâeddîn Yusuf bin Râfi ibn Şeddâd, *el-Nevadir el-Sultâniyye ve el-Muhâsin el-Yusufiyye el-Mesmâ Siyre Salâhâddin Eyyûbiyye*, Tehgig: Cemâleddin el-Seyyâl, Kahire 1964.

Cemaleddin Ali, *Âhbarü'l Dûvelü'l Mûnketiâ*, tehgig: Andre Ferye (Metabetü'l Ahdü'l İلمي el-Ferensi, Kahire 1972.

Ebû Muhammed Abdullah bin Kudâmetü'l Makdisî, *el'Kafi fi Fıkh*, ibnü'l Hanbel, Beyrut d.t.

Ebu Muhammed Abdülmelik bin Hişam bin Eyübü'l Hemiri el'Mâferi, Tehgig: Abdulraif Said, Beyrut H.1411.

Ebû'l Hüseyin Ali bin Süleyman Merdavi, *el-İnsaf*, Tehgig: Muhammed Hamid Tagî, Beyrut: d.t.

Ermen el-Guds, Behese Menşur Ala Şebeke'ül İnternet Alâ Elmevki: www.azad-hye.org.

"el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire August 2002.

"el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Meyu 2002.

"el-Mulhakü'l Arabî li Ceride Erifü'l Ermeniyye", Kahire Yulye 2001.

165 Ermeni ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Kudüs Ermenileri

“el-Uhdetü’l Ümriyye”, li-Ettelâ Âlâ Nasü’l Muâhede Yenzur, el-Batri; *Târihü’l Resûl ve Mûlûk*.

İmadeddin Halil, *İmârâtü’l Artûgiyye*, Beyrut 1980.

İsmail bin Ömer bin Kesirü’l Kureyşi el-Ebü’l-Fidâ’, *el-Bidâye ve el-Nihâye*, Beyrut: d.t.

İstefanos el-Duveyhi (İstifan al-Duwayhi), *Târihü’l Ezmene*, Beyrut 1901.

Joshua Praver, *Âlemü’l Salibîn*, Tercüme: Kasım Abdulkasım, Kahire 1999.

Karlton Kon, *el-Gafile Gisseü’l Şarkü’l Evsat*, Tercüme Berhan Dicani, Beyrut 1909.

Kasım Abdulkâsım, *Mâhiyetü’l Hûrûb*, Kuveyt 1990.

Kutbeddin Ebul-Feth Mûsa bin Muhammed bin Ahmed, *Zeyl Mirâtü’z Zamân*, Hindistan, 1904.

Marşal Beldvîn, *Târihü’l Hûrûbû’l Salîbiyye*, Tahrir: Said Abdullah Elbişavi ve Muhammed Munis, Ramallah 2004.

Mervan el-Medur, *el-Ermen Abrü’l Tarih*, Beyrut 1982.

Movses Khorenatsi, *Târihü’l Ermen min el-Bidâye Hattâ el-Garnü’l Hâmis el-Mîlâdî*, Neglehu İlâ el-Arabiyye: Nezar Halili Dimaşk 1999.

Mucireddin el-Hanbeli el-Âlimi, *el-İnsü’l Celili bi-Târihü’l Guds ve el-Halili*, Tehgig: Ednan Yunus Abdülmeccid Nebate, Umman 1999.

Muhammed bin Hariri et-Taberi, *Târihü’l Resul ve el-Mulûk*, Tehgig: Muhammed Ebulfadl İbrahim, Beyrut: d.t.

Muhammed bin Muhammed ibn İmâdeddin el-Kâtib el-İsfehânî, *el-Fethü’l Gudsî fî el-Fethü’l Gudsî*, Mısır: d.t.

Muhammed Munis Avd, *Târihü’l Hûrûbû’l Selîbiyye fî Memleke Beytü’l Guds el-Latîniyye*, Umman: 2004.

Mûhyiddin bin Abdulzâhir, *el-Ravd el-Zahir fî Sîretü’l Melikü’l Zâhir*, Tehgig: Abdulaziz el-Haviytar, Riyad 1976.

Mustafa el-Heyari, *el-Guds fî Zemânü’l Fâtimîn ve el-Firence*, Umman 1994.

Praver, Joshua (Yoşua Braver), *Âlemü'l Salibîn*, Tercüme: Kasım Abdulkasım, Kahire 1999.

Safalanyantes, Dekran *Târihü'l Guds* (Billugatü'l Ermeniyye), Negelen en: Hevari Azaryan, *el-Câliyâtü'l Ermeniyye fî Bilâdü'l Arabiyye*.

Said Abdulfetah Aşûr, *el-Hareketü'l Salîbiyye*, Kahire 1963.

Sakr Ebu Fehr, *el-Ermen fî Filistin*, Behese Menşur Âlâ Şebeketü'l İnternet Âlâ el-Mevki: www.azad-hye.org.

Saleh Zehrüddin, *el-Ermen Şaab ve Gadiyye*, Beyrut, d.t.

Saleh Zehrüliddin, *Târihü'l Kenîsetü'l Ermeniyye*, Antelias 2008.

Sanjjian, A. K. *The Arminian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Cambridge 1965.

Stanli Lin Bul (Stanley Lane-Poole), *Salâhâddin ve Sûkût Memleketü'l Guds*, Tercüme: Faruk Said Ebû Câber, Kahire 1995.

Starciyan, K.L, *Tarihü'l-Ummetü'l-Ermeniyye*, Musul 1902.

Şemseddin Ahmed bin Muhammed bin Hallikan, *Vefâyâtü'l Âyân ve Enbâ'l Zaman*, Tehgig: İhsan Abbas, Dârü'l Seggâfe Beyrut d.t.

Şemseddin el-Zehebi, *Dûvelü'l İslâm*, Doha 1988.

Takûyiddîn Ebulabbas Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *el-Sûlûk fî Mâriife Duvelü'l Mûlûk*, Tehgig: Muhammed Mustafa Ziyâde, Kâhire 1970.

